

TYPY TOLERANCIE A NETOLERANCIE

PhDr. Imrich Vašečka, Ph.D.
DRAFT
Září 2015

Bezbrehá tolerancia ohrozuje stabilitu a súdržnosť spoločnosti a v konečnom dôsledku je hrozbou aj pre samotnú toleranciu. Určité hranice tolerancie, alebo inak povedané určitá nutná miera intolerancie sú pre normálne fungovanie spoločnosti nevyhnutné (pozri tolerancia v treťom význame, pozri tiež úvahu o hraniciach tolerancie: Kołakowski, 1998a; 1998b). O bezbrehej, absolútnej tolerancii možno síce uvažovať, ale pohľad do reality ukáže, že to, čo sa javí ako tolerovanie všetkého je vlastne nadmerná ľahostajnosť s podobou sociálnych vzťahov a diania vo vlastnom sociálnom prostredí a tiež nadmerný konformizmus, ktorý poškodzuje morálku spoločnosti. Ako hovorí stará pravda: Kto mlčí, ten svedčí. Ak sa v nejakej skupine vyskytnú nadmerná ľahostajnosť a nadmerný konformizmus, stanú sa pre ňu hrozbou. Preto potrebujeme odlišiť *toleranciu funkčnú*, ktorá spoločnosti prospieva a *toleranciu deštruktívnu*, ktorá ju poškodzuje.

Intoleranciu sme zvyknutí považovať za prejav násilia, čo by sa vo vzťahoch medzi ľuďmi nemalo vyskytovať. Ale ako bez použitia násilia zabezpečiť, že do zamestnania či do školy nebudú prijatí tí, ktorí k tomu nie sú svojimi schopnosťami a vlastnosťami vhodní? Jednoducho, tak ako sa to každodenne deje – transparentným a akceptovaným netolerovaním ich nižších schopností v danej oblasti. Ak by sme zrušili legitímnosť intolerantného postoja, ako zabezpečíme izoláciu nebezpečných vrahov a sociálne patologického správania vôbec?

„Tolerovaná netolerancia“ je pre demokratickú spoločnosť nutná práve tak ako „funkčná tolerancia“. Dennodenne sa v médiách stretávame ale aj s informáciami o negatívnych podobách intolerancie, o diskriminácii, o šikanovaní atď. Pre odlíšenie týchto dvoch podôb intolerancie bude lepšie hovoriť o *legitímnej intolerancii*, ktorá je kultúrne legitimizovaná a opiera sa o moc a o *deformovanej intolerancii*, ktorá túto kultúrnu legitimitu nemá a opiera sa o násilie.

Funkčná tolerancia a legitímna netolerancia majú jeden spoločný znak – nástrojmi moci zabezpečujú fungovanie zásad rovnosti, spravodlivosti a nediskriminácie pri súčasnom zabezpečovaní súdržnosti a funkčnosti pluralitnej a štruktúrovanej spoločnosti.

Funkčná tolerancia

Funkčná tolerancia sa vyznačuje tým, že diferencovanosť účastníkov sociálnych vzťahov sa nepovažuje za prekážku pre plynulosť týchto vzťahov¹. Z tejto charakteristiky vyplýva, že môžeme hovoriť o podobách tolerancie a o charaktere sociálnych vzťahov v rámci ktorých sa vyskytujú. Môžeme hovoriť o strpení odlišnosti (H.R. Schlette, 1979 a R. Palouš, 1995), o povahovej tolerancii (Allport, 2004: 445), o akceptácii odlišnosti (Krzysztofek, 1994: 12), o ochrane menšín (Hrubala, 1997: 117-130), o ich integrácii a o pomoci k integrácii. Budeme sa venovať poslednej a pre naše potreby najvýznamnejšej podobe tolerancie – pomoci k integrácii.

Pomoc k integrácii

Nediskriminovať nestačí, ak cieľom je integrácia skupín, ktoré tvoria spoločnosť. Menšinám je potrebné priznať zvláštne práva a osobitnú ochranu, pretože ich členovia sú vyčleňovaní do osobitných skupín vďaka znakom, ktoré nezískali voľbou, ale narodením.

Pomoc k integrácii môže mať podobu aj pozitívnej diskriminácie, alebo lepšie povedané vyrovnávacích opatrení.

Vyrovnávacie opatrenia sú snahou o nápravu intolerancie, ktorá sa odohrala v minulosti. Pôvodne, v Spojených Štátoch, išlo o pozitívnu diskrimináciu, tzv. *affirmative action*. Pri zavádzaní týchto opatrení sa vychádzalo z toho, že k tým častiam populácie, ako ľudia čierni a ženy, ktorí mali z rôznych historických a kultúrnych dôvodov nepatrnú účasť vo verejnom živote a sťažený životný vzostup, by sa nemalo pristupovať podľa tých istých kritérií ako k tým, ktorí mali lepšie šance. Naopak, mali by mať možnosť užívať privilégiá, ktoré by im umožnili vyrovnáť mnohgeneračné postihnutie. Ide o riešenie, ktoré sa vo vzťahu k Rómom od čias tzv. Bratinkovej správy (rok 1997) navrhuje aj v ČR v rôznych podobách. Aké stanovisko zaujať?

Početné zákony a pravidlá prirodzenej spravodlivosti nám prikazujú nebrať ohľad na rasu či pohlavie pri rozdeľovaní dobročinnosti, avansov, odmien a pod. Na druhej strane sa však zdá byť rozumným pravidlo, ktoré doporučuje zvláštne ohľady voči historicky postihnutým segmentom danej spoločnosti, organizácie, štátneho spoločenstva, ľudstva. Ide o konflikt dvoch zásad, z ktorých sa jedna týka jednotlivca (prístup ku každému podľa tých istých noriem) a druhá určitej sociálnej kolektivity.

¹ Zvrat *plynulost' sociálnych vzťahov* vo vzťahu k diskriminácii použil R. Girard (1997: 25).

Vynakladať takéto osobitné úsilie sa zdá byť vecou rozumnou - napríklad v prípade zvyšovania úrovne škôl v černošských štvrtiach amerických miest, ale tiež v školách s vyššou ako štandardnou účasťou rómskych detí v krajinách strednej Európy. Znamená to neprístupovať ku všetkým školám jednako. Podobne v prípade zamestnávateľských organizácií, ak tieto venujú viacej pozornosti zvyšovaniu kvalifikácie príslušníkom skupín, u ktorých v minulosti dochádzalo k nedodržiavaniu zásady rovnakých pracovných príležitostí. Zásadu sociálnej spravodlivosti z ktorej tieto osobitné úsilie vychádzajú však možno veľmi ľahko narušiť. Niektorí vodcovia černochoch zastávajú názor, že zvyšovanie úrovne škôl v černošských štvrtiach nestačí a presadzujú systém „kvót“ prostredníctvom ktorého by proporcia černochoch na rôznych úrovniach spoločenského života bola identická ako je proporcia černošskej populácie na celkovej populácii v danej lokalite. A tak napríklad, ak by v danom meste bola polovica černochoch, tak na univerzite by musela byť polovica profesorov černosi. Podobne s obsadením riadiacich funkcií mužmi a ženami a pod.

Toto sú príklady, z ktorých je vidieť, že heslo sociálnej spravodlivosti možno premeniť na jeho nonsens. J. Příbáň (1998: 16) poukazuje tiež na to, že nedostatkom pozitívnej diskriminácie v podmienkach postmodernej spoločnosti je aj to, že „Pôvodne legitímni snahy o zrovnoprávnení diskriminovaných menšín postupne môžu viesť k naprostému zneužití formálnych byrokratických procedur pro momentální politické cíle.“ Inak povedané, nástroj pozitívnej diskriminácie sa v postmodernej spoločnosti môže stať nástrojom pre presadzovanie parciálnych skupinových záujmov a cieľov prostredníctvom obecného zákonodárstva, verejnej správy a byrokratických procedúr.

Vzdať sa však pre tieto problémy hesla sociálnej spravodlivosti by tiež nebolo dobré, napriek jeho nejasnosti a hmlistosti. Uvažujúc v intenciách L. Kołakowského (1998), bez neho by sme stratili vedomie našej príslušnosti k ľudstvu, ktoré je, ako hovorí Kołakowski, napriek všetkým vojnám a konfliktom definované morálne a vedomie toho z nás robí ľudí.

Napriek vznešenosti tohto konštatovania nemožno zabúdať na to, že v takých prípadoch kedy sa zásada sociálnej spravodlivosti uplatňuje na vyrovnanie výsledkov a nie šancí, je veľmi nebezpečné vyrovnávacie opatrenia presadzovať cestou zákona. Ale ani vyrovnávanie šancí nie je úplne bez problémov. Opatrenia tohto druhu vyvolávajú nespokojnosť, sťažnosti a žaloby na *opačnú diskrimináciu*. Možno sa oprávnene domnievať, že lepšie je vytvárať atmosféru, kedy k príslušníkom danej skupiny sa pristupuje „v určitom stupni“ priaznivejšie. V určitom, to znamená v nevelkom a nie je to ukotvené v predpise či zákone. Tvorí skôr súčasť organizačnej kultúry zainteresovaných inštitúcií a organizácií a je súčasťou atmosféry v spoločnosti.

Napriek tomu zvýšenú pozornosť a zvažovanie či použiť vyrovnávacie opatrenia a ako vyžadujú dve situácie – keď dochádza ku *koncentracii* členov niektorej chránenej skupiny v nejakom druhu práce (napríklad Rómovia v kopáčskych prácach a v prácach pomocných stavebných robotníkov) a keď naopak dochádza v niektorých oblastiach k *nedostatočnému využitiu* členov chránenej skupiny, skupín. Samozrejme, nie každá koncentrácia či nedostatočné využitie svedčia o diskriminácii. Ich existencia je ale dostatočne silný signál na zvýšenie pozornosti.

Legitímna netolerancia

Legitímna intolerancia a funkčná tolerancia majú spoločné to, že v spoločnosti zabezpečujú fungovanie zásad rovnosti, spravodlivosti a nediskriminácie a súčasne s tým zabezpečujú aj súdržnosť a fungovanie pluralitnej a štruktúrovanej spoločnosti. Používajú k tomu nástroje moci a nie násilia. Od diskriminácie je preto potrebné odlíšiť situácie, ktoré sa na ňu podobajú a ktoré niektorí ľudia vnútorne pociťujú ako diskrimináciu. Ide o situácie, kedy odopierame prístup k určitým hodnotám a zdrojom výlučne na základe individuálnych znakov a individuálnej činnosti a v súlade so zákonom.

Legitímna intolerancia sa v každodenne sa opakujúcich sociálnych vzťahoch uskutočňuje prostredníctvom sociálnej kontroly. Prejavuje sa spoločenským nátlakom daného sociálneho prostredia na dodržiavanie noriem platných v spoločnosti a tlakom verejnej správy jednať v súlade so zákonom a postihom z jej strany ak sa tak nedeje. Výsledkom tohto nátlaku sú podoby legitímnej intolerance - odôvodnené rozdielne zaobchádzanie, dodržiavanie v sociálnych vzťahoch určitej sociálnej dištancie a jej symbolov, schopnosť skupiny asimilovať tých „iných“, ktorí o to majú záujem a pomôcť im v asimilácii, represívne opatrenia štátnych orgánov voči sociálnej patológii v súlade so zákonom. Osobitnú problematiku tvorí sociálna kontrola v ponímaní A. Hirnera (1972).

V ďalšom texte sa budeme venovať prvému a pre naše účely najdôležitejšiemu prejavu prirodzenej intolerance – odôvodnenému rozdielnemu zaobchádzaniu. Ponechávame pritom bokom úvahy o tom, či platný normatívny poriadok, ktorý tvorí základ sociálnej kontroly, je formulovaný tak, že zohľadňuje záujmy menšín a ich kultúrne odlišnosti a či je v spoločnosti možné akceptovať niekoľko rovnocenných normatívnych poriadkov.

Odôvodnené rozdielne zaobchádzanie

V osobnom živote neuprednostňujeme tých, ktorí nám nie sú sympatickí, ktorí nie sú členmi rodiny, s ktorými si dlhodobo vzájomne nepomáhame, ku ktorým nemáme dôveru a pod. Vo verejnom živote a v živote organizácií nie sú uprednostňovaní tí, ktorí nespĺňajú niektorú z požiadaviek pre výkon činnosti ktorú vykonávajú, požiadaviek pre prijatie za člena, pre poskytnutie služby organizáciou a pod. Tieto požiadavky, nazvime ich *funkčné požiadavky*, sú vopred stanovené a sú pod väčšou či menšou kontrolou verejnosti. Ich plnenie môže byť posudzované z hľadiska individuálnych znakov a znakov kolektívnych. V prvom prípade neprijatie do organizácie, neposkytnutie odmeny, neposkytnutie služby a pod. je zapríčinené nedostatkami v kvalifikácii, vo výkone, nedostatkom finančných prostriedkov na zakúpenie služby. Môže byť zapríčinené tiež postihnutím v určitej oblasti, alebo nejakým iným individuálnym znakom či činnosťou, ktorých podobu sme obyčajne schopní meniť. V takýchto prípadoch nie je možné hovoriť o diskriminácii. V druhom prípade spĺňanie či nespĺňanie funkčných požiadaviek sa posudzuje podľa kolektívnych znakov s ktorými sa narodíme, alebo „do ktorých“ sa narodíme a ktoré nie sme v stave meniť – rasa, etnicita, vyznanie, jazyk a pod. Uprednostnenie jedných a neuprednostnenie iných je teda dôsledkom toho, že organizácia trvale kontroluje plnenie funkčných požiadaviek, ktoré sú podmienkou jej fungovania a plnenia jej poslania. Neumožnenie prístupu k hodnote, o ktorú sa ľudia u organizácií uchádzajú, možno považovať za prejav intolerancie ktorá je odôvodnená, prípustná a vhodná. Ak by organizácia či úrad tak neurobili, spôsobili by škodu sebe, štátu, obci. Ak sa ale základom pre neuprednostnenie stanú menované menšinové znaky, tak neuprednostnenie sa môže veľmi rýchle zmeniť v diskrimináciu. Môže sa v diskrimináciu zmeniť tiež vtedy, keď neuprednostnení nebudú mať šancu a reálnu možnosť vyvinúť úsilie a opätovne sa pokúsiť získať danú hodnotu.

Mohlo by sa zdať, že uprednostňovanie či neuprednostňovanie na základe kolektívnych znakov by v spoločnosti nemalo byť, pretože je v konflikte so zásadami rovnosti a spravodlivosti. Sú ale situácie, kedy spoločnosť z rôznych dôvodov potrebuje upraviť osobitný prístup k určitým sociálnym kategóriám, alebo k určitým sociálnym situáciám. Takto chápané *odôvodnené rozdielne zaobchádzanie* možno nájsť napríklad v návrhu tzv. diskriminačného zákona, ktorý bol predložený v Národnej rade SR v roku 2002 (podľa P. Puliš, 2002a: 416-417):

„Odôvodnené rozdielne zaobchádzanie musí byť objektívne odôvodnené oprávneným cieľom a prostriedky na dosiahnutie tohto cieľa musia byť primerané a potrebné. O takéto rozdielne zaobchádzanie ide najmä ak:

- z dôvodu veku je ustanovená osobitná podmienka prístupu k zamestnaniu alebo k odbornej príprave alebo osobitná podmienka zamestnania a zárobkovej činnosti, vrátane prepúšťania a odmeňovania, za účelom začlenenia mladých ľudí, starších zamestnancov alebo osôb

s opatrovateľskými povinnosťami do pracovného procesu alebo za účelom zabezpečenia ich ochrany, alebo je ustanovená podmienka minimálneho veku, odbornej praxe alebo inej praxe pre prístup k zamestnaniu alebo k určitým výhodám, ktoré so zamestnaním súvisia,
- z dôvodu zdravotného postihnutia, pohlavia alebo veku ide o rozdielne zaobchádzanie v ozbrojených silách,
- z dôvodu pohlavia, veku, zdravotného postihnutia alebo sexuálnej orientácie je v prípade cirkvi alebo náboženských spoločností ustanovený osobitný dôvod, ktorý vyplýva z ich viery alebo náboženstva alebo je ustanovená osobitná podmienka prístupu k zamestnaniu, odbornej príprave alebo zárobkovej činnosti vyžadujúca dodržiavanie vnútorných predpisov cirkvi alebo náboženských spoločností vyplývajúca z ich viery alebo náboženstva,
- z dôvodu veku, pohlavia alebo zdravotného postihnutia je ustanovená osobitná požiadavka, ktorá je vecne zdôvodnená povahou práce,
- z dôvodu vzdelania, odbornej praxe a odbornej skúšky je ustanovená požiadavka pre výkon povolania.“

Tento návrh sa teda pokúsil určiť tie sociálne situácie a sociálne kategórie, zaobchádzanie s ktorými by mal ochraňovať zákon. Samozrejme, že vymenovanie zákonom chránených sociálnych kategórií a situácií vyvoláva rôzne zložité, niekedy nejednoznačné situácie. Ak napríklad človek s nižšou kvalifikáciou nepatrí do niektorej zákonom chránenej sociálnej kategórie, nebude v súťaži o dané pracovné miesto uprednostnený, nebude mu ponúknutá možnosť zvýšenia si kvalifikácie, resp. nebude mať reálnu možnosť zvýšiť si kvalifikáciu, ak na to nepríde sám a pod. Inak povedané, bude diskriminovaný a nič na tom nezmení fakt, že sa tak deje v súlade so zákonom. Na druhej strane ak človek, ktorý pod vplyvom emócií prestáva kontrolovať svoje správanie sa bude uchádzať o miesto pilota, tak z dôvodu ochrany cestujúcich sa pilotom nemôže stať ani keby bol hneď členom všetkých zákonom chránených sociálnych kategórií. A nič na tom nezmení fakt, že to bude považovať za diskrimináciu.

Odôvodnenému rozdielnemu zaobchádzaniu venuje pozornosť spoločnosť predovšetkým vtedy, keď existujú podmienky alebo oprávnené obavy, že sa môže zmeniť v znevýhodnenie a diskrimináciu. Deje sa tak vtedy, ak organizácia či úrad berú do úvahy aj iné kritériá ako tie, ktoré vyplývajú z funkčných požiadaviek či požiadaviek zákona. V organizáciách sa pre stereotypy a predsudky možno napríklad stretnúť s tzv. skleneným stropom pre ženy, pre tých ktorí nie sú členmi štátotvorného národa, pre mladých, pre starých². Stáva sa, že úradníci verejnej správy sa pri prideľovaní služby tiež riadia stereotypami, predsudkami³. Predsudkami a stereotypami sa môžu, často mimovoľne, riadiť aj učitelia. Samozrejme, že postupovanie podľa týchto kritérií si organizácie, inštitúcie, či školy obyčajne nepriznávajú, ťažko je ich aj dokázať a často krát si ich zamestnanci organizácie,

² Príklady takýchto situácií uvádzajú W. B. Weather jr. a K. Davis (1992: 73-106).

³ Príklady takýchto situácií uvádzajú L. Musil a J. Winkler.

úradníci či učitelia ani neuvedomujú. Ide o intoleranciu a diskrimináciu, ktorých zdrojom je obyčajne organizačná kultúra, ktorá v danej organizácii vládne. Je samozrejme dôležité, či dominujú stereotypy (a náprava je možná relatívne jednoducho, pomocou adekvátnych informácií a použitím adekvátnych systémov práce), alebo či dominujú predsudky (vtedy je náprava mimoriadne obtiažna).

Problémy s rozdielnym zaobchádzaním môžeme sledovať aj v prípade rôzne postihnutých ľudí. O diskrimináciu sa nejedná vtedy, ak postihnutý nedokáže pre svoje postihnutie dosiahnuť na požiadavky dokonca ani s kompenzačnými pomôckami či inou pomocou spoločnosti, vrátane prípadných vyrovnávacích opatrení a nariadení štátu. Negatívna reakcia organizácie či úradu je v tomto prípade zdôvodniteľná a nie je diskrimináciou, a to napriek tomu, že je prejavom intolerancie. Ak by organizácia postupovala inak, spôsobila by sama sebe škodu. Ak však z verejných prostriedkov budú kompenzačné opatrenia dostávať iba niektoré skupiny postihnutých a iné nie, pôjde o diskrimináciu, pretože bude narušená zásada rovných príležitostí.

V prípade postihnutí neuprednostnenie nebýva obyčajne výsledkom diskriminácie, ale neschopnosti spoločnosti technicky či organizačne kompenzovať druh a stupeň daného postihnutia. To, že niektoré zdroje spoločnosti a príležitosti ktoré vytvára, sú pre určitých postihnutých nedostupné je dôsledok postihnutia a nie neochoty spoločnosti. S postihnutím sa rodíme (napríklad ľudia s vrodenu poruchou zraku), alebo ho získame (napríklad pri autohavárii, v dôsledku choroby a pod.). Spoločnosť má pre mnohé takéto situácie riešenie, ktorým postihnutie odstraňuje, alebo zmierňuje (okuliare, vozík, bezbariérové bývanie, sociálne dávky, služby, sociálna práca a pod.). V závislosti od miery odstránenia dôsledkov postihnutia pre život človeka hovoríme o veľkosti jeho handicapu. Handicap má teda, na rozdiel od postihnutia, sociálny charakter.

Inou vecou je, ak spoločnosť technicky vie postihnutie kompenzovať, ale nemá možnosť urobiť tak vo vzťahu ku všetkým, napríklad ekonomickú alebo organizačnú možnosť. Ide stále ešte o handicap, alebo už o diskrimináciu? A pôjde o diskrimináciu, ak určité technické riešenia budú síce na trhu dostupné (napr. genetická liečba), ale pre obrovské finančné náklady iba pre tých, ktorí na to majú? Tento problém zatiaľ nie je riešený, zatiaľ o ňom mlčíme. Jedno je však z morálneho hľadiska isté – ak ide o postihnutie, ktoré bráni postihnutým v prístupe k základným potrebám na úrovni ktorá je bežná v danej spoločnosti a spoločnosť dokáže toto postihnutie čo i len čiastočne kompenzovať, ale títo ľudia nedostávajú od spoločnosti účinnú pomoc z jej verejných zdrojov, potom ide o diskrimináciu.

Například v oblasti vzdělávání dlhodobá masová neúspěšnost romských dětí najmä zo sociálne slabého prostredia a dlhodobá neprijímané účinné opatrenia smerujúce k inkluzívnemu vzdelávaniu a neprijímané systémové opatrenia na vyriešenie sociálno-kultúrnych príčin tejto neúspešnosti, sú jasným znakom diskriminácie zo strany majority.

Postihnutie, ktoré spoločnosť dokáže kompenzovať ale z rôznych dôvodov to vo vzťahu k niektorým menšinám nerobí, môže mať ale nielen telesný či duševný rozmer, môže mať tiež sociálny charakter. Sociálne postihnutie je dôsledkom členstva v skupinách, ktoré spoločnosť vylučuje a exkluduje výlučne na základe ich kultúrnej odlišnosti. Členstvo v nich si dieťa nevolí, rodí sa do týchto skupín a ich obmedzenia sa pre dieťa stávajú jeho postihnutím. Ide najmä o sociálne prostredia skupín permanentnej chudoby, skupín s alternatívnym životným štýlom, skupín sociálne marginalizovaných, vylúčených, vrátane romských osád. Socializáciou v takýchto sociálnych prostrediach deti „získavajú“ postoje typické pre tieto skupiny, osvojujú si ich hodnoty, potreby, behaviorálne orientácie, špecifické videnie sveta ktoré je vlastné týmto skupinám. Získavajú ich bez toho, aby si členstvo v týchto skupinách zvolili z vlastného rozhodnutia. Tieto postoje, hodnoty apod. sú im akoby vopred a neodvolateľne prisúdené, a to napriek tomu, že ich vopred vylučujú z možnosti rovnoprávne participovať na zdrojoch a príležitostiach spoločnosti.

Je samozrejme sporné či spoločnosť má právo zasahovať do vnútorného života týchto skupín a ak áno, kedy tak môže urobiť a do akej miery. Jeden z možných postojov vychádza z toho, že ide predsa o ľudí, a že pokiaľ skupiny, ktoré títo ľudia tvoria nie sú schopné svojbýtnej existencie a sú jednostranne závislé na majoritnej spoločnosti, tak spoločnosť je povinná do vnútorného života týchto skupín vstupovať.⁴ Tým ale samozrejme prijíma aj zodpovednosť za uspokojovanie ich základných potrieb, ktoré vyplývajú z prirodzených ľudských práv, a to z toho jednoduchého dôvodu, že ide o ľudí. Otázkou je, čo sú to základné ľudské potreby.

René Girard na túto tému píše (1997: 26):

„Někdy bývá těžké nalézt hranice mezi racionální diskriminací a svévolnou perzekucí. Z politických, morálních, lékařských atd. důvodů dnes některé formy diskriminace považujeme za rozumné a přitom se podobají dřívějším formám perzekucí; tak tomu je například s karanténou, již se v případě epidemie musí podrobit každý, kdo by mohl být nakažlivý. Ve středověku lékaři odmítali představu, že by se mor mohl šířit fyzickým kontaktem s nemocnými. Obvykle totiž patřivali k osvíceným kruhům a každá teorie o nákaze se jim zdála podezřelá, protože se podobala perzekuční pověře.“

⁴ Stretávame sa tu s toleranciou v jej treťom význame.

K odôvodnenému rozdielnemu zaobchádzaniu je potrebná významná poznámka. Rozdielne zaobchádzanie sa nerozumie samo sebou, jeho legitimita nie je odvodená z nejakých nemenných právd a zásad daných raz navždy nejakou silou stojacou mimo spoločnosť. Legitimita rozdielneho zaobchádzania je v konečnom dôsledku vecou spoločenskej dohody, ale táto dohoda vychádza zo zásad, ktoré sú základom kultúry danej spoločnosti. V prípade našej kultúry takým obecné platným východiskom sú ľudské práva a ľudská dôstojnosť. Ak akékoľvek funkčné požiadavky akejkoľvek sociálnej organizácie sú v rozpore s univerzálnymi ľudskými právami a ľudskou dôstojnosťou, rozdielne zaobchádzanie, ktoré by bolo na takýchto požiadavkách postavené, by bolo nutne nelegitímne a diskriminačné. A to nezávisle od ekonomickej či politickej efektivity takýchto funkčných požiadaviek takéhoto sociálneho systému.

Deštruktívna tolerancia

Deštruktívna tolerancia sa vyznačuje tým, že nevenuje pozornosť diferencovanosti účastníkov sociálnych vzťahov a k ich činnosti sa nevyjadruje, a to často ani v situáciách, kedy sú tým ohrozené základné hodnoty spoločnosti.⁵ Jej podobami sú neprimeraná ľahostajnosť a nadmerný konformizmus.

Neprimeraná ľahostajnosť

Neprimeraná ľahostajnosť nie je totožná s apatiou ani s konformizmom.

Ľahostajnosť sa hodí vtedy, keď si nie je treba všímať to, čo nie je podstatné. Za neprimeranú ľahostajnosť sa to nedá považovať. Ťažko tiež za neprimeranú ľahostajnosť považovať situáciu, kedy síce nekonáme aj keď situácia si náš zásah vyžaduje, ale my autenticky nevnímame, že máme zasiahnuť, kultúra v ktorej sme vychovaní nás nevybavila k tomu, aby sme danú situáciu zaradili do kategórie *je nutné zasiahnuť*. Pre vonkajšieho pozorovateľa, ktorý je kultúrne vybavený inak, to môže vyzerat' ako neprípustná ľahostajnosť, s určitou dávkou blahosklonnosti ako neprimeraná ľahostajnosť. S inou situáciou sa však

⁵ Spomínam si na jednu scénu, ktorú som počul v rozhlase v päťdesiatych rokoch v rámci vtedy populárnych estrád. Mala formu rozprávky a bola o typickej slovenskej vlastnosti, kedy vo verejnom živote nikomu nič nikdy nevádi, čo vytvára priestor pre šírenie zla. Scénka bola o tom, že bol raz jeden bohatý sedliak a mal sluhu s ktorým sa stále prekárali a robili si zle a stále im nič nevadilo. Až raz sluha zapálil dom a všetko zhorelo, aj stodola, aj dobytok aj ženy s deťmi. A stále nič nevadilo. A tak sa vybrali do sveta, lebo čo už sa dá robiť, keď ničoho niet. Prvú noc si ustlali v senníku. A ako tak spia, sedliak urezal sluhovi uši. Že či vadí? Nevadilo. A zase spia. A sluha urezal sedliakovi nos. A nevadilo. Až sa celí poobrezávali. Rozprávke som nerozumel, ale zapamätal si ju. Spomenul som si na ňu až teraz, keď píšem o deštruktívnej tolerancii.

stretneme vtedy, keď si niečo nevšímame a nereagujeme zámerne a naše spoločenstvo, skupina, naši blízki to považujú za významné a my tak robíme z pohodlnosti, pre nedostatok osobnej statočnosti, občianskej odvahy, pretože ide o náš kultúrne naučený postoj *nehas čo tá nepáli*, pretože nás skorumpovali a pod. V takom prípade ide o neprimeranú ľahostajnosť, ktorou uvoľňujeme priestor násiliu, nespravodlivosti, nerovnosti. Ako takáto ľahostajnosť funguje ilustruje citát z knihy *Bolest šikanování* M. Koláři (2001: 37).

„V případě, že ve skupině existuje soudržnost, kamarádské vztahy a převažují pozitivní morální hodnoty, kdy žáci mají zásadně negativní postoje k násilí a ubližování slabším, pokusy o šikanování neuspějí. [...] Jestliže je imunita skupiny vůči šikaně nějakým způsobem oslabena, jsou pokusy o šikanování trpěny a je téměř jisté, že násilí v nějaké podobě zakoření.“

V literatúre sa možno stretnúť s javom neprimeranej ľahostajnosti aj v iných súvislostiach ako šikanovanie. Paul Rock (1973) keď hovoril o normalizácii deviácie, chápal ju ako jej faktickú akceptáciu. Táto faktická akceptácia deviačného správania vyplýva zo všeobecného narúšania určitej normy, alebo z permissívneho vzťahu spoločenského prostredia k určitému druhu správania (v našich podmienkach napr. k mimomanželským vzťahom u mužov, k úplatkom, k užívaniu alkoholu a pod.). Tu sa nejedná o toleranciu, tu ide skôr o jej deformovanú podobu, o ľahostajnosť.

V každodennom živote sa s problémom nadmernej ľahostajnosti musíme vysporiadať v situáciách, ktoré možno nazvať *normalizáciou problému*. Normalizácia problému znamená, že ľudia síce vnímajú, ako sa skutočnosť odchyľuje od toho, čo považujú za normálne, ale tejto odchýlke alebo neprisudzujú význam problému, ktorý je možné či potrebné riešiť a situáciu v konečnom dôsledku považujú za „normálnu“, alebo jej odmietajú prisúdiť hodnotu závažného problému, problém zľahčujú a používajú náhradné, zjednodušené a nutne neúčinné riešenia. Často sa tak deje preto, lebo sú presvedčení, že sa s daným problémom nedá nič robiť, prípadne majú skúsenosť, že angažovať sa do jeho riešenia je riskantné, alebo im je jasné, že hodnota dosiahnutého výsledku nebude v ich očiach zodpovedať individuálne vynaloženým nákladom a úsiliu, alebo zastávajú názor, že problémy by sa mali riešiť „samoregulačne“ v prirodzenom prostredí svojho vzniku bez zasahovania zvonku a že zásah je možný až po preukázanom zlyhaní samoregulácie. V súvislosti s tým, že problém sa považuje za menej závažný ako v skutočnosti je, poľavuje tlak na jeho zásadné riešenie a na to, aby sa mu venovala zvýšená pozornosť. Problém sa stáva jedným z mnohých, jedným z „normálnych“, ktoré nevyžadujú žiadnu zvláštnu pozornosť. Vďaka tomu, že sa problém rieši jeho „normalizáciou“, je možné žiť s problémom, ktorý bol pôvodne neprijateľný, ale zároveň

z rôznych dôvodov neriešiteľný. Proces normalizácie problému tak spoločensky prijateľným spôsobom ospravedlňuje slabosť občanov, ktorí nie sú schopní presvedčiť inštitúcie, aby si plnili svoje povinnosti, alebo občanom umožňuje zakryť nedostatok viery vo vlastné sily, alebo je výsledkom relativizácie hodnôt, podľa ktorých občania orientujú svoje konanie.

Deštruktívna tolerancia vo všeobecnosti a neprimeraná ľahostajnosť zvlášť naráža na jeden problém - je ešte deviáciou to, čo sa nestretáva s negatívnou reakciou? Alebo inak povedané, čo nás oprávňuje hovoriť o nadmernej ľahostajnosti vtedy, keď sa dané správanie nestretáva s negatívnou reakciou? A v súvislosti s tým ešte jedna otázka: Odkiaľ sa berú normy normálneho, žiaduceho, potrebného?

Nadmerný konformizmus

V súlade s Mertonom možno konštatovať, že ak konformizmus presiahne určitý stupeň, stáva sa sociálnym problémom.⁶ Ako sa ale stane, že konformizmus presiahne určitý stupeň“?

V prípade šírenia sa praktik šikanovania v skupine sa podľa M. Koláča (2001: 35-47) môže stať, že proti týmto praktikám nevznikne v skupine protitlak v podobe zásadne negatívneho postoja proti násiliu a ubližovaniu slabším. V takom prípade sa členovia skupiny pasívne prispôbujú pomerom, ktoré v skupine existujú a podliehajú názorom, ktoré sú v skupine väčšinové, resp. sú násilím vnucované. Členovia skupiny sa stávajú riadení akoby zvonku, prestávajú si uvedomovať svoju osobnú zodpovednosť za svoje jednanie. Ak člen skupiny v ktorej sa rozvíja šikanovanie chce zostať jej členom, musí sa alebo konformne prispôbiť panujúcim pravidlám, alebo musí mať dostatok síl postaviť sa proti nim a vynútiť si úctu alebo nedotknuteľnosť.

Podobne sa nadmerný konformizmus prejaví v skupine, ktorú ovládla nejaká idea vydávaná za konečnú a jedinou pravdu. Členovia skupiny stoja pred alternatívou: stať sa takým akí sú iní, alebo nebyť vôbec, resp. dostať sa do pozície vysmievaného, nechceného, prenasledovaného. A. Kępiński (1972: 7) v tejto súvislosti píše:

„Nestať sa takým ako prikazuje daná ideológia, znamená zaradiť sa medzi jej nepriateľov a odsúdiť sa tým na zničenie. Medzi stúpecami tej istej ideológie vzniká svojská rivalita: nebyť

⁶ Konformizmus definuje Veľký sociologický slovník (1996) ako „způsob jednání, usilujícího kulturně předepsaným způsobem o dosažení kulturně legitimních cílů. Toto vymezení pocházející od R. K. Mertona naznačuje ambivalentnost konformního jednání (konformity). ... V tomto smyslu je určitá míra konformismu nezbytným předpokladem existence sociálního řádu. Přesáhne-li však konformismus jistý stupeň, stává se sociálním problémem.“

horší ako iní, pretože inak hrozí vylúčenie zo skupiny. V závislosti od charakteru ideológie možno licitovať v cnostiach alebo zločinoch.“

Všeobecne teda môžeme konštatovať, že konformizmus presiahne určitý stupeň keď vzťahy v skupine určuje násilie. Stáva sa tak vtedy, keď v skupine začína dominovať šikanovanie a keď skupinu ovládla idea, ktorá sa jediná považuje za pravdu. Tam, kde vo vzťahoch medzi ľuďmi prevládajú ľahostajnosť a konformizmus, tam získavajú priestor vzťahy autoritatívne, často založené na násilí. Deštruktívna tolerancia tak vytvára podmienky pre vznik netolerancie.

Deformovaná netolerancia

Ak hovoríme o intolerancii ktorá nie je legitímnou intoleranciou, ale hovoríme o deformovanej intolerancii, máme na mysli hlavne nedodržiavanie zásady rovného prístupu ku všetkým členom spoločnosti, nedodržiavanie zásady sociálnej spravodlivosti a nedodržiavanie zásady nediskriminovania. Deformovaná intolerancia sa vyznačuje tým, že diferencovanosť účastníkov sociálnych vzťahov sa považuje za prekážku pre plynulosť týchto vzťahov a preto sa snaží túto diferencovanosť odstrániť. Deformovaná intolerancia je nástrojom skupinového boja a navonok sa prejavuje znevýhodňovaním, násilnou asimiláciou príslušníkov iných skupín, ich diskrimináciou, sociálnou exklúziou, šikanovaním, segregáciou, resp. apartheidom, perzekúciou, genocídou.

Prejavy deformovanej intolerancie hodnotí spoločnosť ako zvlášť nebezpečné pre svoj demokratický život. Normy a sociálna kontrola demokratickej spoločnosti a právny poriadok právneho štátu sa preto snažia obmedziť a eliminovať ich výskyt. V súlade s medzinárodnými dohovormi legislatíva preto zakazuje také jej prejavy ako asimilácia⁷, nerovnaké zaobchádzanie a diskriminácia⁸, trestné činy proti slobode a ľudskej dôstojnosti⁹ a rasovo motivované trestné činy¹⁰.

⁷ Rámcový dohovor štátov Rady Európy o ochrane národnostných menšín z roku 1995.

⁸ Zásadu rovnakého zaobchádzania, zákaz diskriminácie a princíp rovnosti obsahuje právny poriadok v rôznych zákonoch a právnych predpisoch. Okrem Ústavy ČR ktorá zakazuje diskrimináciu všeobecne vo vzťahu ku všetkým subjektom práva uvádzajú tieto zásady a zákaz aj niektoré zákony upravujúce vzťahy v určitých špecifických oblastiach – zákonník práce, zákon o ochrane spotrebiteľa, zákon o sociálnych službách a pod.

⁹ Ide o trestné činy, ktoré súvisia so šikanovaním - obmedzovanie osobnej slobody, vydieranie, vyvolávanie dôvodnej obavy, lúpež, znásilnenie, pohlavné zneužívanie, kupliarstvo, ublíženie na zdraví, poškodzovanie cudzej veci.

¹⁰ Tieto trestné činy majú spoločný motív konania. Napriek tomu, že sa hovorí o rasovo motivovaných trestných činoch, patria sem trestné činy motivované nenávisťou rasovou, národnostnou, náboženskou. Svedčí o nej obsah správania, spôsob konania a porušenie alebo ohrozenie záujmu, ktorý je chránený Trestným zákonom.

Neodôvodnené rozdielne zaobchádzanie - znevýhodnenie.

Keď hovoríme o znevýhodnení hovoríme o neodôvodnenom rozdielnom zaobchádzaní. Veľký sociologický slovník v hesle *diskriminace sociální* uvádza, že o znevýhodnení možno hovoriť vtedy, keď sú vytvorené nerovné ekonomické, politické, právne podmienky. Znevýhodnenie často bráni v rozvíjaní vlastnej svojbytnej kultúry, v prístupe ku vzdelaniu, vo výkone povolania a v sebarealizácii. Slovník chápe znevýhodnenie ako nižšiu etapu diskriminácie, ktorou rozumie zámerné vonkajšie obmedzovanie možností a realizácie potrieb.

V súvislosti s menšinami môžeme o znevýhodnení hovoriť vtedy, keď na základe rasy, pleti, etnicity alebo iného znaku, ktorý majú príslušníci danej skupiny prirodzene a nie v dôsledku voľby, majú títo menej výhodné podmienky ekonomické, politické, kultúrne, právne, sociálne ako by ich mal niekto iný v rovnakej situácii, ale bez týchto znakov.

Príčinou znevýhodnenia býva často zvýšená sociálna kontrola. Napríklad Knieža Karol Schwarzenberg v rozhovore pre denník SME (č. 50/2005) hovorí:

SME: „Počas reštitúcií ste hovorili, že šľachta v novom štáte sa ocitla akoby pod osobitným dohľadom, ktorý ju znevýhodňoval v občianskych právach. Prečo ste si to mysleli?“

K. S.: Menšina je vždy pod zostreňným dohľadom a je jedno, z akého dôvodu je menšina menšinou - či už z náboženského, alebo sociálneho. Takýto postoj patrí medzi ľudské vlastnosti.“

Neodôvodnené rozdielne zaobchádzanie - diskriminácia.

Príkladom rasovej diskriminácie v ČR môže byť diskriminácia Rómov

O priamej, systémovej diskriminácii nie je možné v ČR hovoriť. Možno hovoriť o diskriminácii nepriamej, sociétárnej. Sociétárna diskriminácia Rómov v ČR sa majoritnej populácii vracia v podobe problémov, pred ktorými stojí politika rómskej integrácie. Tieto problémy možno reflektovať z rôznych hľadísk. Z hľadiska vonkajších prejavov možno vo vzťahu ku Koncepcii rómskej integrácie pre rok 2003 a Koncepciou pre rok 2004 hovoriť o problémoch v oblasti ľudských práv, v oblasti národnostnej a v oblasti sociálno-kultúrnej. Z hľadiska dôsledkov sociétárnej diskriminácie možno hovoriť o problémoch, ktoré súvisia s rozdielnym prístupom k príležitostiam v rôznych sociálnych skupinách rómskej populácie.

V súlade s týmto zákonom (zákonom č. 140/1961 Sb., Trestní zákon) možno za takéto činy považovať: násilie proti skupine obyvateľov a proti jednotlivcovi, hanobenie národa, rasy a presvedčenia, podnecovanie k národnostnej, rasovej alebo etnickej nenávisti, ublíženie na zdraví, vražda, genocída, podpora a propagácia hnutí smerujúcich k potláčaniu práv a slobôd.

Šikanovanie.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2001) definuje pojem *šikanovat* jako „záměrně, zlomyslně obtěžovat, týrat; sužovat, pronásledovat.“ Slovník cizích slov (1981) vymedzuje *šikanování* jako „pronásledování, záměrné, zbytečné obtěžování, nespravedlivé obviňování, trestání, týrání“. O. Choděra (2001: 213) uvádza, že „V právní praxi bývá pojem šikana používán jako synonymum pro úmyslné jednání, které je namířené proti jinému subjektu a které útočí na jeho lidskou důstojnost. Z hlediska výkladu pojmu šikanování není důležité, zda k němu dochází verbálními útoky či fyzickým násilím nebo hrozbou násilí. Rozhodující je, že se tak děje úmyslně. Samotné jednání může spočívat buď v bezprostředním konání pachatele, nebo naopak v tom, že se pachatel nějakého jednání zdrží.“

Velký sociologický slovník (1996) definuje *šikanování* jako „způsob chování, umožňující, většinou v bezprostřední komunikaci, fyzickým a psychickým týráním druhých získat nad nimi pocit převahy, moci, určité výhody. Jde o jednání agresivní, často nezákonné, ale trpěné a mnohdy podporované určitou skupinou. Lze je charakterizovat jako asociální chování. Podhoubí šikany je v osobnostních rysech týrajícího a jeho oběti a v lhostejnosti okolí, v sociální atmosféře, v některých ideologiích (např. fašistické). Oběti se stávají sociálně či vzhledově handicapovaní jedinci, lidé slabí, neurotičtí, úzkostní, ti, co se nějak odlišují (rasově, národnostně, vzhledem, chováním, fyzickou slabostí, zájmy, hodnotami apod.). ... Šikanování se může přímo účastnit celá skupina a zaměřeno může být rovněž vůči celé skupině. V extrémních případech může přejít v individuální nebo skupinový teror.“

M. Kolář (2001: 31) vymedzuje šikanovanie jeho znakmi - uvádza dva znaky šikanovania, ktoré ho odlišujú od iných typov agresie. Prvým je „nepoměr sil, kdy oběť se neumí nebo z různých příčin nemůže bránit“ a druhým je „samoúčelnost převahy agresora nad obětí. ... jiné běžné agrese ve školním prostředí jsou zaměřeny k dosažení nějakého cíle.“

O šikanování sme zvyknutí hovoriť v súvislosti so školou, s armádou. So šikanovaním sa ale stretávame v každom type sociálnej skupiny. M. Kolář (2001: 17) píše: „Šikanování je všudypřítomné a může nás doprovázet celý život. Začíná v rodině mezi sourozenci, pokračuje ve školce a v dalších školách (*bullying*), v zájmových skupinách, na vojně, v zaměstnání (*mobbing*), v partnerských vztazích (*demestic violence*), v nemocnicích, například psychiatriích, mezi nájemníky domu a končí třeba týráním seniorů v rodině nebo v domově důchodců. (Vyslechl jsem příběh, jak dědečkové utloukli jiného dědečka holemi, protože měl jiné názory než oni.)“

Dodajme, že ako šikanovanie je možné kvalifikovať niektoré činy posúdené z hľadiska práva ako rasovo motivované trestné činy. Za šikanovanie tiež možno považovať opatrenia niektorých obecných samospráv – napríklad známu tzv. jirkovskú vyhlášku a iné.

Zaujímavý je z tohto hľadiska poznatok M. Koláča (2001: 37): „Jakmile se skupina (žiaci v triede – I.V.) ponechá sama sobě, automaticky nastupuje převažující lidská strategie skrýt vlastní strach a zároveň využít strachu druhého, která pracuje v neprospěch komunity.“ V širšom kontexte všetkých typov skupín sa možno domnievať, že ak členovia skupiny nekultivujú demokratické vzťahy v skupine a neobhajujú slobodu a ľudskú dôstojnosť každého člena skupiny, postupne hrozí deformovanie vzťahov v skupine vo vzťahy šikanovania.

Literatúra

- Krzysztofek, K., 1994. „Tolerancja - zarys problematyki badawczej. In: Rosół, A., M. S. Szczepański, 1994. *Tolerancja. Szkice socjologiczne*. Tom 1. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Locke, J. *List o tolerancji*, Warszawa 1963.
- Nowa..., 1996. *Nowa Encyklopedia Powszechna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Palouš, R., 1995. Poznámky k problému tolerance. Pp. 240-245. In: *Problém tolerance v dějinách a perspektivě*. Praha: Akademie. K vydání připravil prof. PhDr. Milan Machovec, DrSc.
- Šišková, T., (ed.), 1998. *Výchova k toleranci a proti rasizmu*. Sborník. Praha: Portál.
- Wolter, *Traktat o tolerancji*, Warszawa 1956.